

UOT 94(479.24)

Ə.R.Fərhadov

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
ali_farhadov@yahoo.com*

“MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALI VƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCAN TARİXİ

Açar sözlər: “Molla Nəsrəddin” jurnalı, C.Məmmədquluzadə, Cənubi Azərbaycan, din xadimləri

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri Qacarların hakimiyyəti altında olan Cənubi Azərbaycanın ağır ictimai-siyasi, iqtisadi vəziyyəti Şimali Azərbaycan ziyalılarını da narahat edir, onlar öz əsərlərində bu mövzunu geniş işıqlandırirdilər. C.Məmmədquluzadənin nəşr etdiyi “Molla Nəsrəddin” jurnalında da cənub mövzusu özünəməxsus yer tutur. “Molla Nəsrəddin” jurnalı XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri dövrünün mükəmməl qaynaqlarından biridir və təkcə Şimali Azərbaycan deyil, Cənubi Azərbaycan tarixinin də güzgüsüdür. Təəccüblü deyil ki, mürtəce ruhanilər “Molla Nəsrəddin” jurnalının oxunmasına qarşı idilər. Jurnalda məqalələr Qacar şahlarının, mürtəce ruhanilərin xalqa zidd fəaliyyətinin ifşası, Səttarxan kimi məşrutə (konstitusiya) inqilabı qəhrəmanlarının şahlıq rejiminə qarşı mübarizəsini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir və tədqiq edilməlidir.

A.P.Фархадов

ЖУРНАЛ “МОЛЛА НАСРЕДДИН” И ИСТОРИЯ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Ключевые слова: журнал «Молла Насреддин», Дж.Мамедгулузаде, Южный Азербайджан, религиозные лидеры

В конце XIX и начале XX веков сложная социально-политическая и экономическая ситуация на юге Азербайджана, которая находилась под властью Каджара, также вызывала беспокойство интеллигенции Северного Азербайджана. В журнале «Молла Насреддин», опубликованный Дж.Мамедгулузаде южная тема занимает особое место. Журнал «Молла Насреддин» является одним из совершенных источников конца XIX и начала XX веков и является зеркалом не только Северного Азербайджана, но и Южного Азербайджана. Не удивительно, что священнослужители были против чтения журнала «Моллы Насреддин». Статьи в журнале важны и должны быть изучены с точки зрения разоблачений Каджарских шахов, духовенства и их борьбы против шахского режима, такого как революция Саттар-хана.

A.R.Farhadov

JOURNAL “MOLLA NASREDDIN” AND HISTORY OF SOUTH AZERBAIJAN

Keywords: *journal “Molla Nasreddin”, J.Mammadguluzade, South Azerbaijan, religious leaders*

At the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, the difficult socio-political and economic situation in southern Azerbaijan, which was under the rule of Kajar, also raised concerns among the intelligentsia of Northern Azerbaijan. The southern issue also occupies a special place in the journal of Molla Nasreddin, published by J. Mamedguluzade. The Molla Nasruddin magazine is one of the perfect sources of the late 19th and early 20th centuries and is a mirror not only of Northern Azerbaijan, but also of Southern Azerbaijan. Not surprisingly, the clergy were opposed to reading the magazine of Molla Nasruddin. Articles in the journal are important and should be studied in terms of the revelations of the Kajar kings, the clergy and their struggle against the royal regime, such as the Sattar Khan revolution.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Qacarların hakimiyyəti altında olan Cənubi Azərbaycanın ağır ictimai-siyasi, iqtisadi vəziyyəti Şimali Azərbaycan ziyalılarını da narahat edir, onlar öz əsərlərində bu mövzunu geniş işıqlandırır. H.Zərdabinin, Ə.Ağaoğlunun, Ə.Hüseynzadənin, M.Şahtaxtının, M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərində bu məsələlər geniş işıqlandırılmışdır.

Bu dövrdə Cənubi Azərbaycan xalqı iqtisadi problemlər içində itibbatmışdı. Məsələn, İrandaqı aclıq haqqında məlumat verən “Əkinçi” qəzeti belə yazırdı: “Bu günlərdə Moskvanın küçələrində bir iranlı gördüm, başaıçq özünə xaç çəkə-çəkə dilənçilik edən. Dedim bu nədir? Cavab verdi ki, Allah İrana qəzəb edib, çörək tapmaq olmur” (12, s.473).

Xalqın iqtisadi, sosial problemlər içində əzilməsi görkəmli publisist C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında da geniş yer tutur.

İranda sadə xalqın ac qalıb, bütün torpaqların xanların, nüfuzlu mollaların, şahzadələrin və hər cür insafsız qolçomaqların əlində olduğunu bildirən “Molla Nəsrəddin” jurnalı belə yazırdı: “Təbriz bazarında satılan çörəyin bir hissəsi un və üç hissəsi torpaqdır” (44; 45, s.39). Həmçinin jurnalda göstərilirdi ki, qıtlıq səbəbilə “Təbrizdə dul övrətlər, yetim və fəqirlər torpaq yeyir” (29; 45, s.80). Lakin şah hökuməti bu kimi problemlərə əncam çəkmirdi və Müzəffərəddin şahın hakimiyyəti dövründə bu vəziyyət belə davam edirdi. Vəliəhd Məhəmmədəli Mirzə isə xalqa zülm etməklə, talançılıqla vaxt keçirirdi (9, s.178, 181; 10, s.147). Məhəmmədəli Mirzənin sonralar məşrutə əleyhinə olan irticaçı fəaliyyəti də buna sübutdur. Vəliəhdin əsas müşaviri isə rus dili müəllimi kimi yanında saxladığı, mənşəcə karayim (musəvi türk icması – Ə.F.) olan (54, c.13) Hacı Seraya Xan Şapşal (1873-1961) adlı rusiyalı şərqsünas və diplomat idi (9, s.178, 181; 10, s.147). Şapşalın təsiri altında olan vəliəhd Məhəmmədəli Mirzənin əxlaqsızlığını

“Molla Nəsrəddin” jurnalı qeyd edir (13; 45, s.133). Vəliəhdin xalqa zidd siyasətini ifşa edən “Molla Nəsrəddin” jurnalı belə yazırdı: “İranın dağlarını-daşlarını çörək əvəzinə yedirdi Təbriz əhlinə” (13; 45, s.132). Bu insanların acınacaqlı halını işıqlandıran “Molla Nəsrəddin” jurnalı iranlı fəhlələrin dili ilə belə yazırdı: “Əhli-əyalımız İranda acdırlar, gəlmişik onlara çörək pulu qazanaq”. Jurnalda görə İran xalqının bu ağır vəziyyətinin günahı “cəllad və quldur” dövlət və din xadimlərində idi (24; 45, s.102-104). M.Ə.Rəsulzadə “İran türkləri” əsərində yazırdı ki, Bakı neft ocaqlarında ən ağır işləri görən, Hacı Tərxan (Həştərxan) kimi limanlarda ən ağır yükləri daşıyan, yurdundan getməyə zorlanmış bu azərbaycanlılardır. Bakı bölgəsinin tarlalarını biçən, İstanbulda alverçi, kitabçı, tütüncü, yemək-içmək satıcısı kimi kiçik qazanc işləri ilə uğraşan yenə bu Azərbaycan türküdür” (49, s.17). Lakin Qacar hakimlərini xalqın problemləri yox, şəxsi gəlirləri maraqlandırır.

Özünün Avropada müalicəsi üçün 1901-ci ildə Rusiyadan aldığı borcu qaytara bilməyən Müzəffərəddin şah İranın şimal bölgəsinin gömrük idarəetməsini Rusiyaya vermişdi (11, s.148). Rusiya ilə bağlanan müqavilə ilə Rusiyadan gələn mallardan az vergi, İrandan çıxan mallardan çox vergi alınmalıydı. Digər gömrüklərdən məsul olan belçikalı J.Nouz da Rusiya tərəfdarı olub (9, s.56-57), rəqs məclislərində ruhani paltarında istehza ilə şəkillər çəkirdi (1, s.23). İranın gömrük sistemini tənqid edən “Molla Nəsrəddin” jurnalı belə yazırdı: “İranın Culfa gömrükxanası kimindir? Niyə gömrükxananın rəisi xaricilərin bayramını tətil eləyir, amma müsəlmanların ən möhtərəm bayramında gömrükxana açıq olur? Nə rəis hambalların dilini bilir, nə hamballar rəisin” (23; 45, s.260).

İranda sənayenin olmadığını, torpağın isə iri mülkədarlara məxsus olduğunu bildirən C.Məmmədquluzadə öz vətənidən baş götürüb qaçan iranlı fəhlələri belə təsvir edirdi: “Bu, İran fəhlələridir. Onlar öz vətənlərində yeməyə bir şey tapmırlar. O, vətəninə, arvadını və uşağını qoyub qaçır. Çünki acdırlar” (46, s.126). “Həmşəri” adlandırılan Qafqazdakı iranlı fəhlələrə münasibəti “Molla Nəsrəddin” jurnalı belə göstərirdi: “Mən indiyə kimi elə bilirdim ki, həmşəri milçəkdir, torpaqdır, daşdır, kol-kosdur, amma heç bilməzdim ki, həmşəri də adamdı. Acından dağılıblar Rusiya torpağına” (21; 45, s.127). “Ərdəbildəki Şeyx Səfi məqbərəsinin vəqf mülkü olan var-dövlətin və kəndlərin saysız-hesabsız olduğunu bildirən “Molla Nəsrəddin” jurnalı ərdəbilli yoxsulun diliylə vəqfin başçısından soruşurdu: “Ay qardaş, niyə fəqir-füqəranın malını yeyirsən?” (38; 45, s.151). Jurnal müsəlmanlar arasında həmrəyliyin, birliyin də olmadığını, qafqazlı müsəlmanların “Bizə nə dəxli var, biz qafqazlıyıq”, iranlıların isə “Biz iranlıyıq, bizə nə dəxli var qafqazlıların işinə qarışaq?” deyərək, bir-birlərinə kömək etmədiklərini göstərirdi (23; 45, s.142). C.Məmmədquluzadə bu problemlərin həlli üçün bütün zəhmətkeşlərin xanlara, bəylərə, mollalara qarşı birləşməsi gərəkdiyini irəli sürürdü (45, s.128).

İrandakı müsəlmanların aclıq səbəbilə xaricilərə qul olduğunu yazan və bu

cür ictimai problemlərə göz yuman təbrizli müctəhid hacı Mirzə Həsən ağa kimi ruhaniləri qınayan “Molla Nəsrəddin” belə yazırdı: “Müctəhid hacı Mirzə Həsən ağa dəyirmanın sularını kəsib və əhali acından ölür” (31; 45, s.299); “Müctəhidin gözüünün qabağında minlərcə müsəlman övrət-uşaqları əcnəbilərin evindədir” (16; 45, s.288).

Deyə bilərik ki, ölkədə xurafat və mövhumatın yayılması demokratik xalq hərəkatının, elm və maarifin qarşısında ən böyük əngəl idi. Məsələn, İrandakı dini cəhaləti ortaya qoyan “Molla Nəsrəddin” jurnalı belə yazırdı: “Guya Avropanın veyilxanalarında elm oxuyubsan, bir mənə de görüm cinlərin adını tapdın? Mən bunları iranlı bir tələbədən öyrəndim. Elm budur, əzizim! Yoxsa nə Firəngistan, nə qəzet, nə məktəb? O məktəblərdən çıxan şeytan deyilmi?” (30; 45, s.106).

Cənubi Azərbaycanın Mirzə Həsən Rüşdiyyə kimi mütərəqqi ziyalılarının mübarizə apardığı mollaxana tədris üsulunu tənqid edən “Molla Nəsrəddin” jurnalı “İrşad” qəzetinin 14-cü nömrəsinə istinadla bu haqda belə yazırdı: “İran müəllimxanalarında uşaqlar əbcədin hecasını səkkiz ildə qurtarırlar” (35; 45, s.131). Bir çox mütərəqqi ziyalı məktəb islahatının əsasını ərəb əlifbasının dəyişdirilməsində görürdü. Şimalda M.F.Axundzadənin ortaya qoyduğu əlifba islahatı mövzusu İranda Mirzə Mülküm xan, Mirzə Yusif xan kimi ziyalılar tərəfindən də dəstəklənirdi. Qacarların İngiltərə səfiri olan Mirzə Mülküm xanın əlifba islahatı yolundakı fəaliyyətini təqdir edən C.Məmmədquluzadə onun belə dediyini nəql edirdi: “Əgər götürək üç yüz milyondan ibarət erməni və yunan mətbuatını, görürük ki, erməni və yunan mətbuatı bütün müsəlman mətbuatından yüksəkdir. Buna da səbəb ərəb hürufatının (hərflər – Ə.F.) çətinliyidir” (42; 46, s.224). Lakin mürtəcə ruhanilər ərəb əlifbasını ilahi bəxşiş sayır, onun xaricindəki əlifbaları “murdar” adlandırırdılar (22; 47, s.61). Şahlıq rejiminə və mürtəcə ruhanilərə qarşı mübarizə aparan Mirzə Mülküm xanın maarifçilik fəaliyyətini təqdir edən “Molla Nəsrəddin” jurnalı belə yazırdı: “Alimi-yeganə (Mirzə Mülküm xan-Ə.F.) məzlumlar barədə kitab yazıb; tapın həmin kitabı və oxuyun” (21; 45, s.129).

C.Məmmədquluzadə öz yaradıcılığında Cənubi Azərbaycanın mütərəqqi ziyalılarına geniş yer verirdi. “Molla Nəsrəddin” jurnalında Zeynalabdin Marağayinin “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” “Oxuyun, oxuyun, oxuyun!” (21; 45, s.129) deyə daim təbliğ edilir və əsərdən nümunələr verildirdi (26; 36). İran parlamentinə deputat seçilən görkəmli ziyalı Ə.Talıbovun Tehrana getmək istəməməsinin səbəbi də jurnalda izah edilmişdi. Bunun bir səbəbi də Şeyx Fəzlullah Nuri kimi mürtəcə ruhanilərin onu dinsiz elan etməsi idi (9, s.275). Ə.Talıbovun əslində məhz müctəhidlərin bu fitvasından qorxdığını “Molla Nəsrəddin” belə göstərirdi: “Müctəhidlərin bu təkfirini (küfr-Ə.F.) eşidən kimi Talıbov kəsib Bakıdan birbaşa gedib, əyləşdi Teymurxanşuradakı öz evində və Tehrana getmək istəmədi” (46, s.174). Mürtəcə ruhanilərin və müstəbid şah hakimiyyətinin qorxusundan Vladiqafqazda yaşayan yazıçı əslində ruhən Təbrizə

bağlı idi. Onun özü bu haqda belə deyirdi: “Təbrizin müqəddəs torpağını sevirəm” (52, s.67).

“Molla Nəsrəddin” jurnalı şahlıq rejiminə qarşı mübarizə aparan “Həblülmətin” qəzetini də dəstəkləyirdi. Qeyd edək ki, 1893-cü ildən Kəlküttədə İran mühacirləri tərəfindən farsca nəşr olunan “Həblülmətin”, şahlıq rejiminə qarşı məşrutə hərəkatını dəstəklədiyinə görə İrana və Qafqaza gətirilməsi bir müddət qadağan edilmişdi (33; 45, s.198). Qəzetin redaktoru Seyid Cəmaləddin Kaşani idi (3). “Həblülmətin” mürtəcə ruhanilərə və şahlıq rejiminə qarşı mübarizə aparırdı. “Həblülmətin” məşrutədən sonra Tehranda da nəşr olundu (2, p.XII, 74). Qəzetin nəşri 1907-ci ildən Seyid Həsən Kaşaninin redaktorluğu ilə davam etdirilmişdir (3).

Milli-mənəvi dəyərləri, demokratik ideyaları təbliğ edən “Həblülmətin” Şimali Azərbaycan ziyalıları tərəfindən rəğbətlə qarşılanırdı. “Şərqi-rus” qəzetində “Həblülmətin”in İrandakı problemləri əks etdirən, islamın dünyada yayılmasından bəhs edən müxtəlif yazılarından nümunələr təqdim olunurdu (53, s.150, 155). “Şərqi-rus” qəzetində “Həblülmətin”in məqalələri tərcümə edilib, təqdim edilirdi. Məsələn, qəzetin 23 iyul 1903-cü il, 47-ci sayında “Həblülmətin”dən götürülmüş “İslâmın Amerikada tərəqqisi” adlı məqalə dərc olunmuşdu (53, s.150). Həmçinin, qəzetin 15 avqust 1903-cü il, 57-ci sayında “İranda yaşanan qarışıqlıqlar və “Həblülmətin”dən iqtibas” adlı məqalə təqdim olunmuşdu (53, s.155). Qəzetə görkəmli xeyriyyəçi H.Z.Tağıyev də maliyyə yardımı edirdi (9, s.62).

Məhəmmədli şah məşrutə düşməni ruhanilərlə də birləşmiş və belə fikir yayırdı ki, guya məşrutə şəriətə ziddir (9, s.240-241). “Molla Nəsrəddin” jurnalı bu haqda belə yazırdı: “Qanuni-əsasının (konstitusiyaya-Ə.F.) təsdiq olunmasını tələb eləyəndə Məhəmmədli şah həmişə cavab verir ki, müctəhidlər qoymurlar, çünki məşrutəniyyəti şəriətə zidd tapırlar” (20; 45, s.351-352). Lakin şah ancaq öz şəxsi mənfəətinə xidmət edən müctəhidlərin fitvalarını nümunə göstərirdi. Çünki yenə “Molla Nəsrəddin” jurnalının qeyd etdiyi kimi Kərbəla və Nəcəfin mütərəqqi müctəhidləri məşrutəniyyət tərəfdarı olub, şahı buna dəvət edirdilər. Lakin mürtəcə İran ruhaniləri deyirdilər ki, “Məşrutəniyyət şeytan işidir” (20; 45, s.351-352).

Təbrizli mürtəcə ruhani, müctəhid Mirzə Həsən ağa məşrutə inqilabı dövründə şəhərdən qovulmuşdu (9, s.346-347). Mövzunu işıqlandıran “Molla Nəsrəddin” jurnalı belə yazırdı: “Yazıq Hacı Mirzə Həsən ağa, niyə səni qatır üstə mindirib Təbrizdən çıxarıb qovdular? Sənin günahın nə idi, sən nə deyirdin ki? Sən deyirdin ki, “bu məşrutəçilər yoldan çıxıblar” (43; 45, s.161); “Hacı Mirzə Həsən ağa bircə dəfə müctəhidlər barəsində narazılıq izhar etmək ilə təbrizlilər onu şəhərdən kənar elədilər” (19; 45, s.172). Jurnal digər mürtəcə mollaların da eyni fikirdə olduğunu göstərirdi: “Hələ Şeyx Fəzlullah və hacı Mirzə Həsən qalsınlar kənardə: məşrutəniyyəti xilafə-şəriət hesab eləyən müctəhidlərin qədəri gün-gündən artmaqdadır. Müctəhidlər şaha ərizə veriblər ki, qanuni-əsasi verməsin. Məşrutəçiləri kafir deyə elan ediblər” (20; 45, s.351).

“Molla Nəsrəddin” jurnalı İran parlamentinin məşrutəçi deputatlarını

dəstəkləyərək yazırdı ki, “İranda millət vəkilləri yapışsınlar vəzirlərin yaxasından ki, gərək bizim iznimiz olmamış heç bir qərardad eləməsin” (34; 45, s.130). Qeyd edək ki, Darulşuranın (İran parlamenti-Ə.F.) məmurların gəlir və xərclərinə nəzarət etmə arzusu və məmurların buna qarşı mübarizəsi “Molla Nəsrəddin” jurnalında öz əksini tapmışdı. Məsələn, jurnalda iranlı bir konsulun dili ilə belə yazırdı: “Mənim cəmi əmlakımı dəyər-dəyməzə satın, pul eləyin və göndərin qoyum ingilis bankına; ondan ötrü ki, Tehranın Millət Məclisi yapışacaq yaxamdan və var-yoxumu alıb, xəzinə malı eləyəcək, özümü də məhkəməyə verəcək. Daha bundan sonra konsulluğun nə ləzzəti?” (28; 45, s.117). Jurnal bəzi iranlı konsulların xalqın problemlərini həll etmək əvəzinə bu problemləri daha da artırdığını belə göstərirdi: “İran konsullarının hümmətindən tiryək və mərizxanadakıların sayı artdı” (37; 46, s.179).

Məhəmmədəli şahın parlamentə olan mənfi münasibəti “Molla Nəsrəddin”də belə ifadə olunmuşdu: “Padşah quldurlarını aparıb düzüb ətrafına və məclis üzvlərinə yol vermir ki, şahın hüzuruna yetişib, vəzirlərin xəyanətini padşaha ərz etsinlər” (13; 45, s.133). Parlamentin dağıdılmasını və məşrutəçilərə edilən zülmü təsvir edən “Molla Nəsrəddin” jurnalı belə yazırdı: “Məhəmmədəli şah millət vəkillərinə zülm eləyib. Qurana and içəndən sonra məşrutəni pozub. Bizə xəbər gəlib ki, neçə millət mücahidlərini Məhəmmədəli şah boğdurub və neçə-neçə günahsız müsəlmanların uşaqlarını gözüyaşlı qoyub. Məhəmmədəli şah İrana edən zülmü heç Neron eləməyib” (39; 45, s.300). Təsadüfi deyil ki, məhz mürtəce ruhanilərin dəstəklədiyi şah rejiminin qorxusundan hətta xalqın seçdiyi millət vəkilləri də ölkədən qaçır və ya İrana ayaq basa bilmirdilər (15).

XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində İranda qeyri-müsəlmanlar da zülm altında idilər. Müsəlman ruhanilər deyirdi ki, “Müsəlman və kafir şəriət cəzalarında eyni hüquqlu ola bilməz. Bir müsəlman bir yəhudini, zərdüştünü və ya başqa bir kafiri öldürsə, onu ölüm cəzasına məhkum etmək olmaz, ondan qan bahası alınmalıdır”. Xüsusilə zərdüştilər parlamentdən hüquqi ayrı-seçkiliyin qaldırılmasını tələb edirdilər (9, s.372). “Molla Nəsrəddin” jurnalı da mürtəce din xadimlərinin qeyri-müsəlmanlara təhqiramiz münasibətini öz səhifələrində geniş işıqlandırır. Məsələn, jurnalda mürtəce mollaının dili ilə belə yazırdı: “Millət deyəndə yer üzündə bircə müsəlman millətidir, özgə millətlər heyvan kimi bir şeydirlər” (32; 45, s.111).

Məhəmmədəli şah təbrizli ruhani Mir Həşimə göndərdiyi teleqramda inqilabçıları həbs etdiyini yazır və belə deyirdi: “Bütün pozğunlar həbs olunubdur. Siz də pozğunları məhv etməklə məşğul olun. Nə yardım istəsəniz, hazıram” (9, s.777). Mir Həşimin mənsub olduğu Təbrizin Dəvəçi məhəlləsi mürtəce ruhanilərin və şahpərəstlərin məşrutəçilərə qarşı əsas silahlı qiyam mərkəzi idi (5, s.132). “Molla Nəsrəddin” jurnalı da Mir Həşimin cinayətəkar fəaliyyətini - “Dəxi demə ki, İran İrandır. Xeyr! İran indi Təbrizdə Mir Həşimindir”, deyərək ifadə etmişdi (25; 45, s.261).

İranda əsrlərdən bəri davam edən məzhəb qovğaları XX əsrin əvvəlində də davam edirdi. “Sünni-şiə ittihadının əleyhinə yazılan fətvalar”ı (45, s.247) qınayan C.Məmmədquluzadə şiə məzhəbin öz daxilindəki “Üsuli və şeyxi davası”ndan da şikayət edirdi (40; 45, s.19). Babilik isə yarandığı andan etibarən İran ruhanilərinin və dövlətin hədəfində idi. Ruhanilər məşrutəçiləri babi elan edib qanlarını da halal sayırdılar. Məsələn, öz şeirlərində babilik mövzusunda toxunan dahi satirik M.Ə.Sabir (1862-1911) cahil xalqın və nadan ruhanilərin bu addan necə sui-istifadə etdiklərini qeyd edirdi:

“Bu isə pəs o ləinin də işi qullabıdır,

Dinü imanı danıb, yoldan azıbdır, babıdır!” (50, s.262).

- deyərək qəzet oxuyan, uşaqlarını məktəbə göndərən savadlı, maarifpərvər, yenilikçi şəxsləri babi adı ilə töhmətləndirən, bu addan bir ləkələmə vasitəsi kimi istifadə edənləri tənqid edir, eyni zamanda babilərin maarifpərvər bir camaat olduğunu da göstərmiş olurdu.

Məşrutəçilərin qatı düşməni olan təbrizli Mir Həşim məşrutənin qələbəsindən sonra mühakimə edildi. M.Ə.Sabirin ona xitabən “Durma, götür qaç başını, Mir Həşim” deyərək yazdığı şeiri “Molla Nəsrəddin” jurnalında nəşr olunmuşdu (51, s.195; 7; 48, s.333). Məşrutəçilərə qarşı etdiyi cinayətlərin cəzasını Mir Həşim 1909-cu ildə məşrutə hökuməti tərəfindən edam edilməklə ödədi.

Səttar xanın məşrutə inqilabındakı rolunu qeyd edən “Molla Nəsrəddin” jurnalı belə yazırdı: “Səttarxan şahın qoşunlarını basdı. Az qalıb ki, bütün Azərbaycana padşah olsun” (41; 45, s.339). Türkiyə və Qafqazdakı məşrutə tərəfdarları da onlara yardım göndərirdilər. Bu barədə “Molla Nəsrəddin” jurnalı belə yazırdı: “İranlı və qafqazlı hürriyyətpərəstlər beş yüz lirə cəm eləmişdilər ki, göndərsinlər Təbrizin füqərasına. Bu pul gedir Səttarxana patron-tüfəng almağa” (14; 45, s.314).

Əksinqilabi qüvvələr məşrutəçiləri məhv etmək üçün dini terminlərdən istifadə edir, kafir babi adı altında inqilabçılara, şah rejiminin əleyhdarlarına divan tuturdular (4, s.149). “Molla Nəsrəddin” jurnalı 1908-ci il Təbriz hadisələri ilə əlaqədar belə yazırdı: “Biz görürük ki, bütün Təbriz camaatı hücum çəkib məşrutəçilərin məhəllələrini dağıdıb, özlərinin qanını içirlər. Heç kəs deməsin ki, hücum çəkənlərin qəsdı padşahın düşmənlərini yox eləməkdir və köhnə idarəni geri qaytarmaqdır. Xeyr, ... Təbrizdə bir adam tapılmaz ki, buna razı olsun. Bəs bu nə qovğadır? Bir az işlərə diqqətlə baxsaq, görürük ki, burada bir belə hikmət var: Hacı Mirzə Həsən Təbriz meşələrində ot otlayan müsəlmanları inandırır ki, məşrutəçilər istəyənlərin hamısı babidir. Dəxi qurtardı getdi. "Dədəm mənə kor deyib". "Al-gəldi, qırın bu babiləri!" Budur Təbriz davası! Və özgə cür də ola bilməzdi. Məsələn, mənə deyirlər ki, filankəs babidir; yəni mürtəddir. Mən də bilirəm ki, onun qətli vacibdir. Dəxi qurtardı getdi. Yoxsa bir də özümə zəhmət verib başlayım sual-cavabı ki, aya doğrudanmı filankəs babidir, yəni hürriyyəti-vicdan adına durum hələ bir az fikir də eləyim?" (16).

Cənubi Azərbaycanın mütərəqqi ziyalıları “Molla Nəsrəddin”i yüksək qiymətləndirirdilər. Məsələn, Azərbaycan tarixi və ziyalıları haqqında geniş məlumatların da əks olunduğu çoxcildli “Lügətnamə” əsərinin müəllifi, qəzvinli M.Ə.Dehxuda “Molla Nəsrəddin” jurnalına rəğbətlə yanaşırdı. Onun yaradıcılığı, xüsusilə satirası mütləqiyyətin, riyakar ruhanilərin əleyhinə yönəlmişdir. Dehxuda İranda qadınların hüquqsuzluğu əleyhinə də ardıcıl mübarizə aparırdı. Mürtəce ruhanilər Dehxudanın öz felyetonlarında dinə sataşdığını bəhanə edərək onu gözdən salmağa çalışırdılar. Dehxuda “Sure-İsrafil” qəzetinin səhifələrində dinə və şəriətə əsaslanaraq onlara layiqincə cavab verir, islamiyyətdə müsəlmanlıqla şahlığın bir yerə sığa bilməməyini göstərirdi. Onun Azərbaycan dilində yazdığı “Şeyxülislam qəzasında cənab “Molla Nəsrəddin”ə təziyə” şeiri Dehxudanın bir şair kimi Azərbaycan dilinə və ictimai fikrinə biganə qalmadığını göstərir. O, mürtəce ruhanilərdən fərqli olaraq, “Molla Nəsrəddin”in mütərəqqi ideyalarını dəstəkləyirdi. Məşrutənin məğlubiyəti nəticəsində İran parlamenti bağlandıqdan sonra Dehxuda Məmmədəli şahın cəlladlarının əlindən qaçıb ölkəni tərk etmişdi (8, s.72-76).

C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında xristian missionerlərinin Cənubi Azərbaycandakı fəaliyyəti də əks olunmuşdur. Məsələn, mütəfəkkir yazırdı ki, “Urmiyada təzədən üç missioner məktəbi açılıb” (27; 47, s.108). Bu missionerlərin müsəlmanların əleyhinə fəaliyyət göstərdiyini görkəmli xeyriyyəçi H.Z.Tağiyevin Axund Yusif Talıbzadə vasitəsilə 1907-ci ildə Osmanlı sultanı II Əbdülhəmidə göndərdiyi məktubda da görürük. Məktubda Urmiya şəhərindəki “Erməni-Amerikan və Erməni-Proteston Komitəsi”nin Qafqaz və Azərbaycan türklərini islamdan uzaqlaşdırmaq üçün nəşrlər hazırladığı və yaydığı qeyd olunur, Osmanlı sultanından yardım istənirdi (6, s.69). Birinci dünya müharibəsi dövründə Rusiya və digər Avropa dövlətlərinin Cənubi Azərbaycandakı xristian əhalidən ibarət silahlı birliklər təşkil etdiyi və müsəlmanlara qarşı terror hadisələri törətdiyi də qaynaqlarda yer alır.

Son olaraq bunu deyə bilərik ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalı XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri dövrünün mükəmməl qaynaqlarından biridir və təkcə Şimali Azərbaycanın deyil, Cənubi Azərbaycan tarixinin də güzgüsüdür. Təəccüblü deyil ki, mürtəce ruhanilər “Molla Nəsrəddin” jurnalının oxunmasına qarşı idilər və deyirdilər ki, “oxumayın o mürtədin məcmuəsini. İran hökumətinin tənəzzüldə olmasının baisi məhz “Molla Nəsrəddin”dir” (18; 47, s.84). “Babi olmaq məsələsində hamı gərək sərbəst olsun” (17; 47, s.81) deyən “Molla Nəsrəddin” isə o dövrdə həm babilik ittihamı ilə törədilən cinayətləri qınayır, həm də din və vicdan azadlığını tərənnüm edirdi. Lakin mürtəce din xadimlərinin və şah rejiminin qarşı çıxmasına baxmayaraq “Molla Nəsrəddin” xalqın mütərəqqi nümayəndələri tərəfindən sevilərək oxunur və yayılırdı. O dövrdə olduğu kimi, günümüzdə də jurnaldakı məqalələr müstəbid dövlət xadimlərinin, mürtəce ruhanilərin xalqa zidd fəaliyyətinin ifşası, Səttarxan kimi azadlıq qəhrəmanlarının mübarizəsini öyrənmək

baxımından əhəmiyyətlidir və daha çox tədqiq edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Barijough S.M.* İranda siyasi və ekonomik çıxar çatışmaları (1921–1950). Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi, 2015, 119 s.
2. *Brovne E.* The press and poetry. Cambridge: University Press, 1914, 482 p.
3. Cəlil Məmmədquluzadə Ensiklopediyası // <http://calilbook.musigi-dunya.az/h/hablulmetin.html>
4. Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki (1828-1917). Məsul red: Ə.S. Sumbatzadə. Bakı: Elm, 1985, 316 s.
5. *Çingizoğlu Ə.* Məşrutə hərəkatında ruhanilərin rolu. Bakı: Mütərcim, 2018, 160 s.
6. *Esedli M.* Ahund Yusuf Ziya Talıbzadənin Türkiyədəki dini, siyasi və herbi fealiyyətləri (1906-1918) // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, C. VII, S.1, s.67-78, İzmir, 2007, s.67-78
7. "Ədəbiyyat" // Molla Nəsrəddin, 20 oktyabr 1908, №42, s.3.
8. *İbrahimov S.* "Dehxuda yaradıcılığı və Cəlil Məmmədquluzadə irsi", s.72-76 // Elmi əsərlər. Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universiteti, 2017, № 5 (86), 301 s.
9. *Kəsrəvi Ə.* İranın məşrutə inqilabının tarixi. I c., tərc: A.Ə.Haşimi (Cavanşir). Essen, 2003, 528 s.
10. *Kəsrəvi Ə.* Tarixə-məşrutəyə-İran. Tehran: Müəssəseye-intişarə-Əmir Kəbir, 1343, 906 s.
11. *Kılıç S.* İranda ilk anayasal hərəket "1906 Məşrutiyeti", s.143-161 // https://www.researchgate.net/publication/329117329_IRAN'DA_ILK_ANAYA_SAL_HAREKET_1906_MESRUTIYETI //
12. "Məktubat" // "Əkinçi" qəz., 1877, №18 // Əkinçi. 1875-1877. Tam mətni. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 496 s.
13. *Məmmədquluzadə C.* "Məhəmmədəli şah və bütperəstlər" // Molla Nəsrəddin, 1907, №5, s.2-3
14. *Məmmədquluzadə C.* "Şeytan" // Molla Nəsrəddin, 1908, №37, s.2-3
15. *Məmmədquluzadə C.* "Ayineyi-millət" // Molla Nəsrəddin, 1908, №51, s.4-5
16. *Məmmədquluzadə C.* "Babilər" // Molla Nəsrəddin, 1908, №26, s.2
17. *Məmmədquluzadə C.* "İranda hürriyyət" // Molla Nəsrəddin, 1906, № 7
18. *Məmmədquluzadə C.* "Çox qəribə" // Molla Nəsrəddin, 1906, №8, s.2-3
19. *Məmmədquluzadə C.* "Gülmək" // Molla Nəsrəddin, 1907, №20, s.6
20. *Məmmədquluzadə C.* "Həqiqət" // Molla Nəsrəddin, 1908, №52, s.5-6
21. *Məmmədquluzadə C.* "Həmsəri" // Molla Nəsrəddin, 1907, №3, s.2-3
22. *Məmmədquluzadə C.* "Hürufatımızın şənində" // Molla Nəsrəddin, 1906, №5, s.3-6.
23. *Məmmədquluzadə C.* "Xoşbəxtlər" // Molla Nəsrəddin, 1907, №9, s.3
24. *Məmmədquluzadə C.* "İran fəhlələrinin pulu hara gedir?" // Molla Nəsrəddin, 1906, №27, s.2-3
25. *Məmmədquluzadə C.* "İran işləri" // Molla Nəsrəddin, 1908, №9, s.6-7

26. *Məmmədquluzadə C.* “İran konsulları” // Molla Nəsrəddin, 1906, №15, s.2-3
27. *Məmmədquluzadə C.* “İranda tərəqqi” // Molla Nəsrəddin, 1906, №11, s.2
28. *Məmmədquluzadə C.* “İranda Batum konsuluna başıbağlı məktub” // Molla Nəsrəddin, 1906, №39, s.3-6
29. *Məmmədquluzadə C.* “İranlılara”, s.80 // Molla Nəsrəddin, 1906, №26, s.2
30. *Məmmədquluzadə C.* “İrşad” // Molla Nəsrəddin, 1906, №35, s.2-3
31. *Məmmədquluzadə C.* “İttihad” // Molla Nəsrəddin, 1908, №31, s.2-3.
32. *Məmmədquluzadə C.* “Qarnıyoğunlar” // Molla Nəsrəddin, 1906, №36, s.3-6
33. *Məmmədquluzadə C.* “Qurbağalar” // Molla Nəsrəddin, 1907, №29, s.3-6
34. *Məmmədquluzadə C.* “Lügəti-Molla Nəsrəddin” // Molla Nəsrəddin, 1907, №3, s.7
35. *Məmmədquluzadə C.* “Məşədə gördüklərim” // Molla Nəsrəddin, 1907, №4, s.2
36. *Məmmədquluzadə C.* “Məscidlərimiz” // “Molla Nəsrəddin, 1906, №34, s.2-3
37. *Məmmədquluzadə C.* “Molla Nəsrəddin” // Molla Nəsrəddin, 1909, №2, s.8
38. *Məmmədquluzadə C.* “Mövqəfat məsələsi” // Molla Nəsrəddin, 1907, №14, s.2-3
39. *Məmmədquluzadə C.* “Peterburq” // Molla Nəsrəddin, 1908, №31, s.6
40. *Məmmədquluzadə C.* “Poçt qutusu” // Molla Nəsrəddin, 1906, №3, s.7.
41. *Məmmədquluzadə C.* “Siyasi məsələ” // Molla Nəsrəddin, 1908, №47, s.7
42. *Məmmədquluzadə C.* “Təbrik” // Yeni yol qəz, 1922, №1
43. *Məmmədquluzadə C.* “Tərcümanın fitvası” // Molla Nəsrəddin, 1907, №17, s.2-3
44. *Məmmədquluzadə C.* “Təzə təlim kitabı” // Molla Nəsrəddin, 1906, №10, s.6-7
45. *Məmmədquluzadə C.* Əsərləri: 4 cildə, II c., Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 584 s.
46. *Məmmədquluzadə C.* Əsərləri: 4 cildə, IV c., Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 472 s.
47. Molla Nəsrəddin: 10 cildə (1906-1931), I c., 1906-1907. Bakı: Azərənəşr, 1996, 712 s.
48. Molla Nəsrəddin: 10 cildə (1906-1931), II c., 1908-1909. Bakı: Azərənəşr, 2002, 720 s. s.
49. *Rəsulzadə M.Ə.* İran türkləri. Bakı: Təknur 2013, 100 s.
50. *Sabir M.Ə.* Əhvalpürsanlıq, yaxud qonuşma // Hophopnamə: 2 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 480 s.
51. Sabir M.Ə. Hophopnamə: 2 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 480 s.
52. *Tabriz A.A.* Aydınların, dini liderlər və esnafın İranın yakın dönm toplumsal hərəketlərindəki və devrimlərindəki rollərindəki incelenməsi. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2004, 256 s.
53. *Türkyılmaz S.* Şark-i Rus Gazetesi'nin İzahlı Makaleler Bibliyografyası // Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 2010, Sayı: 18, s.150-155
54. *Алтынкайнак Э.* Хаджи Сераяя Хан Шапшал: Биографический очерк // Karadeniz Araştırmaları, №, 2004, c.13-23

Redaksiyaya daxil olub 18.02.2020